

67 Morele ontwikkeling en opvoeding

1 Inleiding

De morele ontwikkeling is de ontwikkeling van wat we goed en verkeerd vinden, van waarden en normen. Een klein kind heeft nog geen besef van goed en kwaad. De waarden en normen krijgt het aangereikt door de opvoeders en langzaam leert het daarnaar te leven. De opvoeders hebben de taak het kind hierin te begeleiden; om het, met andere woorden, moreel op te voeden. In dit thema laten we zien hoe je de morele ontwikkeling van kinderen kunt begeleiden.

De inhoud van dit thema:

- 2 Morele ontwikkeling
- 3 Stadia in de morele ontwikkeling
- 4 De tien bouwstenen van de morele ontwikkeling
- 5 Begeleiding

1

2 Morele ontwikkeling

De morele ontwikkeling is de ontwikkeling van waarden en normen en het handelen naar die waarden en normen. In de samenleving vindt men bepaalde waarden en normen belangrijk. In de opvoeding worden deze 'ingeprent' in het bewustzijn van het kind. Het maakt zich de waarden en normen eigen en beschouwt ze op een gegeven moment als vanzelfsprekend. Het heeft ze dan 'verinnerlijkt' (geïnternaliseerd). Zo vormt zich een geweten.

Het geweten is je innerlijke stem die zegt wat goed en kwaad is. Het geweten wordt voor een belangrijk deel opgebouwd door geboden en verboden, door complimentjes voor wat goed gaat en door straffen en belonen. Heb je eenmaal een geweten ontwikkeld dan krijg je last van schuldgevoelens als je tegen je geweten ingaat. Je hebt dan een innerlijke stem die je waarschuwt als je de 'fout' in dreigt te gaan. Als je goed handelt, heb je daarentegen een goed gevoel.

3 Stadia in de morele ontwikkeling

De morele ontwikkeling verloopt volgens Lawrence Kohlberg in een aantal stadia. Ieder stadium heeft een eigen manier van voelen en van nadenken over waarden en normen. En elk stadium is wezenlijk anders dan eerdere en opvolgende stadia.

Kohlberg is een navolger van Jean Piaget. Beiden onderscheiden drie verschillende stadia in het morele denken. In elk stadium heeft een kind een min of meer samenhangende manier van denken en voelen over goed en kwaad. Elk kind doorloopt in principe alle drie de stadia. Maar hoe ver het komt, is afhankelijk van de eigen ontwikkeling en de stimulansen uit de omgeving. Hoe jij als opvoeder omgaat met waarden en normen is dus belangrijk voor de morele ontwikkeling van kinderen.

Iemand heeft volledig moreel besef ontwikkeld als hij goed van kwaad kan onderscheiden. Dat onderscheid kan hij bedenken, voelen en hij kan ernaar handelen. We behandelen nu de drie stadia van moreel denken van Kohlberg.

Conventioneel wil in dit verband zeggen dat de waarden en normen uit de samenleving en de eigen groep overgenomen zijn en dat daarnaar geleefd wordt. In het preconventionele stadium leren kinderen die waarden en normen. In het postconventionele stadium denkt iemand zelf na over die waarden en normen en maakt eigen keuzes daarin.

Het preconventionele stadium

Het preconventionele stadium loopt van 0 tot ongeveer 10 á 12 jaar. In het preconventionele stadium moet een kind het morele denken, voelen en handelen nog leren. Het ontwikkelt een primitieve vorm van moreel besef. Het laat iets na omdat het anders straf krijgt of een berisping. Het doet iets goed omdat het dan een beloning krijgt of goedkeuring. Het hanteert dus een soort weegschaal om te beoordelen wat het zal doen.

Jasmijn wil erg graag op de schommel. Ze heeft echter net schone kleren aan. Ze weet dat ze haar kleren nu niet vies mag maken en mama boos zal zijn als ze deze vies maakt. Waarschijnlijk mag ze dan niet mee naar de stad. En dat wil ze graag want ze krijgt een nieuwe jurk.

Uit 'berekening' en angst voor afkeuring kiest Jasmijn ervoor niet op de schommel te gaan: als haar kleren vies worden, krijgt ze geen nieuwe jurk en wordt haar moeder boos. Je ziet dat het belangrijk is dat je als opvoeder een relatie met het kind hebt en invloed op het kind hebt. Het kind toetst het eigen gedrag aan jouw reactie.

Eigenlijk is er hiervoor nóg een fase. Baby's en heel jonge kinderen laten zich leiden door wat zij prettig of opwindend vinden (goed) en wat zij vervelend vinden, wat pijnlijk is of angst inboezemt (kwaad). Dit noemen we de premorele fase.

Het conventionele stadium van moreel denken

Als een kind tussen de 10 en 18 jaar is, bevindt hij zich in het conventionele stadium. Een kind van ongeveer tien jaar wil graag goedkeuring en waardering vanuit de sociale omgeving. Hij wil regels naleven omdat hij een goede relatie wil onderhouden met de personen om zich heen. Hij let op wat de mensen om hem heen verwachten en probeert aan die verwachtingen te voldoen.

Het wat oudere kind in deze leeftijdscategorie voegt zich vooral naar wat vrienden (de peergroep) goed of verkeerd vinden. Ze willen bijvoorbeeld 'cool' gevonden worden door de groep en willen geen afwijkende mening hebben. Zij vinden goed en normaal wat de groep of een idool goed en normaal vindt.

Daan van 14 zit in een vriendengroep die vindt dat de sociale regels wel wat opgerekt kunnen worden. De groep is op straat nogal dominant aanwezig. Als er kinderen aan het spelen zijn op de plek waar zij willen zijn, krijgen die te horen dat ze op moeten roeten. Als iemand vraagt of hij er even langs mag, blijven ze expres staan op de plek waar ze staan en kijken de voorbijganger uitdagend aan. Als de buurman langskomt, heeft Daan een probleem. Hij mag de man graag en schaakt wel eens met hem. Hij wil geen problemen met hem krijgen. Maar hij wil ook niet dat zijn vrienden hem uitlachen. Hij staat er wat schaapachtig bij als zijn vrienden hetzelfde spelletje met zijn buurman spelen en kijkt weg.

Voor Daan zijn zowel de groep als de buurman rolmodellen. De groep is op dit moment echter dominant en hij voegt zich naar wat de groep doet. Dat zijn geweten zich al wel ontwikkeld heeft, blijkt uit zijn ongemakkelijke gevoel. Als hij nog wat ouder is, zal hij zich meer teweer durven te stellen tegenover zijn vrienden en kiest hij zijn opstelling meer op basis van zijn eigen denken en zijn eigen geweten. Hij volgt dan niet meer automatisch wat de anderen vinden.

Het postconventionele stadium van moreel denken

In het postconventionele stadium (vanaf ongeveer 18 jaar) denken jongeren en volwassenen na over de waarden en normen die ze aangereikt hebben gekregen in de opvoeding. Waarden en normen worden in dit laatste stadium heroverwogen. De goede waarden en normen worden behouden, andere worden verworpen of er komen nieuwe voor in de plaats.

Bij waarden spelen gevoelens meer een rol. Je weet dan bijvoorbeeld dat de verkeersregels bedoeld zijn om de veiligheid te waarborgen en je wilt je daar ook aan houden. Maar in geval van nood weet je ook dat je wel eens van deze regels af kunt wijken. Bijvoorbeeld als je midden op de weg moet stoppen om iemand eerste hulp te verlenen als er een ongeluk gebeurd is.

In dit stadium ben je in staat om, naar gelang de omstandigheden, de regels en wetten aan te passen zonder dat je de achterliggende moraal en principes geweld aandoet.

Kohlberg wil laten zien dat ieder stadium een min of meer samenhangende manier van reageren, denken en voelen over goed en kwaad heeft. Je moet elk stadium doorlopen hebben vóór je in een volgend stadium terechtkomt. Elk kind doorloopt de stadia in het eigen tempo. Hoe ver iemand komt is afhankelijk van de eigen ontwikkeling en de stimulansen uit de omgeving. Bovendien is een bepaalde intelligentie vereist. Niet iedereen bereikt daarom het eindstadium van de morele ontwikkeling. Iemand met een verstandelijke beperking zal dit bijvoorbeeld niet lukken.

Kohlberg vindt het belangrijk dat iedereen beseft dat hijzelf morele waarden en normen kan bedenken en ontwikkelen. Hij maakt echter wel onderscheid tussen denken en doen. Iemand die morele waarden en normen heeft, leeft daar nog niet altijd naar.

4 De tien bouwstenen van de morele ontwikkeling

Thomas Lickona heeft de drie stadia van de morele ontwikkeling van Kohlberg uitgewerkt in tien bouwstenen. Hij noemt ze in zijn boek 'Als kinderen je een zorg zijn' (bewerkt door Wessel Ytsma). Deze tien bouwstenen kun je gebruiken bij de begeleiding. We leggen ze in deze paragraaf uit.

De tien bouwstenen van de morele ontwikkeling:

1. moreel gedrag betekent respect
2. de morele ontwikkeling verloopt in fasen
3. respecteer kinderen en verwacht respect terug
4. geef het goede voorbeeld
5. leg uit wat je bedoelt
6. leer kinderen nadenken
7. geef echte verantwoordelijkheden
8. zorg voor evenwicht tussen zelfstandigheid en controle
9. geef kinderen liefde en help hen zelfrespect te ontwikkelen
10. bevorder de morele ontwikkeling en daarmee een gelukkiger gezinsleven

3

4.1 Moreel gedrag betekent respect

Moreel gedrag is goed of deugdzaam gedrag. Het heeft te maken met waarden die je mee wilt geven, zoals eerlijkheid, vertrouwen en zorgzaamheid voor elkaar. Respect is het kernwoord in het begrip moreel gedrag. Het gaat om respect voor jezelf en anderen, voor alle vormen van leven en voor de omgeving. Respect voor jezelf en anderen betekent dat je jezelf en anderen waardevol vindt en in de eigen waarde laat.

4.2 De morele ontwikkeling verloopt in fasen

De morele ontwikkeling verloopt in vijf fasen vanaf dat een kind geboren wordt tot aan de volwassenheid. Ook heel jonge kinderen leren al veel wat van belang is voor de morele ontwikkeling.

In elke leeftijdsfase heeft een kind een andere opvatting over wat goed en kwaad is en waarom iemand in zijn ogen goed moet zijn. Een kind van een bepaalde leeftijd heeft niet altijd de daarbij horende morele ontwikkelingsfase. Elk kind is ook anders en het ene kind is sneller dan het andere. Bovendien hebben opvoeders, sociale contacten en ervaringen invloed op de morele ontwikkeling.

In elke fase van de morele ontwikkeling denken kinderen op een heel eigen manier en dat is anders dan de volwassen manier van denken. Je ziet hieronder in schema hoe volgens Lickona kinderen in de verschillende leeftijdsfasen denken.

In de linkerkolom staan de verschillende morele ontwikkelingsfasen. In de middelste kolom staan per fase twee vragen: wat is goed en waarom moet je goed zijn? In de rechterkolom staat wat een kind in die fase op die twee vragen zou antwoorden.

fase 0 egocentrisch denken (de eerste 4 levensjaren)	wat is goed: waarom moet je goed zijn:	ik moet mijn zin krijgen om mijn verlangens beloofd te zien en geen straf te krijgen
fase 1 gehoorzaamheid (de eerste 2 jaren van de basisschool)	wat is goed: waarom moet je goed zijn	ik moet doen wat er gezegd wordt om moeilijkheden te voorkomen
fase 2 voor-wat-hoort-wat (de volgende jaren van de basisschool)	wat is goed: waarom moet je goed zijn	ik moet voor mezelf zorgen, mar ik moet de mensen die mij billijk behandelen zelf ook billijk behandelen eigenbelang. wat hou ik er aan over
fase 3 goede relaties met anderen (de laatste jaren op de basisschool en de eerste daarna)	wat is goed: waarom moet je goed zijn:	ik moet aardig zijn en beantwoorden aan de verwachtingen van de mensen om wie ik geef zodat anderen goed over me denken (sociale goedkeuring) en ik mezelf ook goed kan vinden (zelfwaardering)
fase 4 verantwoordelijkheid tegenover 'het systeem' (wat oudere pubers)	wat is goed: waarom moet je goed zijn:	ik moet mijn verantwoordelijkheden nakomen tegenover het sociale systeem of het waardensysteem waar ik bij hoor om te voorkomen dat het systeem ineens stort en mijn zelfrespect te bewaren (als iemand zijn verplichtingen niet nakomt)
fase 5 princiepueel geweten (jongvolwassene)	wat is goed: waarom moet je goed zijn:	ik moet het grootst mogelijke respect tonen voor de rechten en de waardigheid van ieder ander individu en een systeem steunen dat de rechten van de mens beschermt ik ben het tegenover mijn geweten verplicht om andere mensen met respect te behandelen

Door deze fasen krijg je een beeld van wat zich in het hoofd van kinderen en jongeren afspeelt en waarom ze bepaalde dingen zeggen en doen. In de begeleiding sluit je bij hun ontwikkelingsniveau aan. Het inzicht in de ontwikkelingsfasen weerhoudt je ervan al te hoge verwachtingen te hebben. Kinderen hebben niet meteen en vanzelfsprekend respect voor anderen. Dat respect groeit naarmate ze zich verder ontwikkelen. En soms vallen ze ook wel weer eens terug in hun ontwikkeling.

In de paragraaf over de begeleiding komen we nog terug op deze fasen.

4.3 Respecteer kinderen en verwacht respect terug

Het bijbrengen van respect aan kinderen begint bij jezelf. Als jij kinderen met respect behandelt, nemen ze dat gemakkelijker over. Kinderen met respect behandelen betekent dat je:

- steeds voor ogen houdt dat kinderen menselijke wezens zijn met rechten en geen marionetten die je kunt bedienen;
- eerlijk met ze omgaat;
- je handelen en praten afstemt op hun niveau en rekening houdt met hun ontwikkelingsniveau;
- bereid bent om uit te leggen wat je redenen zijn of waarom je naar een compromis wilt zoeken;
- naar hun mening vraagt, die in overweging neemt, er rekening mee houdt en hen het gevoel geeft dat hun mening telt;
- hen bijbrengt ook respect voor jou te hebben.

Het tonen van respect en het vragen om respect is de kern van de morele opvoeding. Moreel gedrag is tweerichtingsverkeer; een kwestie van geven en nemen.

4.4 Geef het goede voorbeeld

Uit de manier waarop jij met de kinderen omgaat, met je collega's, de ouders en de leidinggevenden en uit wat je doet en zegt blijkt wat je opvattingen zijn. Je gedrag laat zien wat je opvattingen over relaties zijn, over waarden en normen, over wat je goed vindt om te doen en wat niet. Kinderen en volwassenen zien dat, houden daar rekening mee en gaan zich vaak ook zo gedragen. Goed voorbeeld doet goed volgen, zegt men weleens.

4.5 Leg uit wat je bedoelt

Door aan kinderen uit te leggen waarom je je gedraagt zoals je je gedraagt en waarom je vindt wat je vindt, leren ze achtergronden en beweegredenen kennen. Ze leren het nut en de waarde ervan kennen. Je vertelt hen welke waarden en ideeën achter je handelen zitten. Je hebt het over morele waarden als, hulpvaardigheid, beleefdheid, eerlijkheid, vriendschap, zorgzaamheid en verantwoordelijkheid. Zo vergroot je de kans dat de kinderen verantwoord moreel gaan denken en handelen.

4.6 Leer kinderen nadenken

Eigenlijk gaat het erom kinderen te leren om eerst na te denken vóór ze iets doen. Stel eens de vraag hoe zij het zouden vinden als anderen met hen deden wat zij met anderen doen. Je leert hen dan even een pas op de plaats te maken vóór ze iets doen wat niet leuk is voor een ander. En je leert hen na te denken over morele waarden.

4.7 Geef echte verantwoordelijkheden

Laat kinderen zelf verantwoordelijk zijn voor dingen die ze aankunnen, bijvoorbeeld voor hun eigen spullen zorgen, afspraken nakomen en huiswerk maken. Leer hen verantwoordelijkheid voor anderen te dragen en een bijdrage te leveren aan het welzijn van anderen. Je kunt het bijvoorbeeld een gezamenlijke verantwoordelijkheid maken om samen de tafel te dekken. Je kunt een kind ook vragen een ander kind te helpen. Je kunt henzelf na laten denken over sociale regels en afspraken, zoals hoe gaan we met elkaar om. De kans dat ze zich aan de eigen afspraken houden, is groter dan wanneer ze die 'opgedrongen' krijgen.

4.8 Zorg voor evenwicht tussen zelfstandigheid en controle

Kinderen hebben zelfstandigheid nodig om dingen zelf uit te zoeken, oplossingen voor problemen te bedenken en om verantwoordelijkheden te dragen. Ze hebben controle nodig omdat ze nu eenmaal tegelijkertijd nog niet in staat zijn om alle verantwoordelijkheid te dragen. Ze hebben nog leiding nodig en duidelijke grenzen. Als je geen controle uitoefent, mis je de kans om bij te stellen en er een gesprek over te voeren. Het gaat erom een juiste balans te vinden tussen zelfstandigheid en controle; tussen een bepaalde mate van vrijheid om te leren en te experimenteren en duidelijke regels waar consequent de hand aan gehouden wordt.

4.9 Geef kinderen liefde en help hen zelfrespect te ontwikkelen

Liefde is belangrijk voor een positief zelfbeeld. Door de liefde van anderen voelen we dat we iets waard zijn en gaan we onszelf aardig vinden. Mensen die zich niet geliefd voelen, kunnen niet goed openstaan voor de behoeften van anderen. Je kunt een kind liefde geven door het voldoende positieve aandacht te geven, tijd, steun en het gevoel dat het geliefd is. Je laat je in waarderende woorden over het kind uit en geeft het vertrouwen dat het op eigen benen kan staan. Dan heeft het minder de goedkeuring van anderen nodig.

4.10 Bevorder de morele ontwikkeling en daarmee een gelukkiger gezinsleven

Voor gezinsleven kun je hier ook groepsleven lezen. Een gelukkiger groepsleven kun je bevorderen door over problemen en conflicten met elkaar te praten. Doe dat op een open en eerlijke manier. Dat wil zeggen dat je eerlijk zegt wat een probleem of conflict met je doet en dat er samen naar de oplossingen gezocht wordt. Je kunt dat bijvoorbeeld in de vorm van ik-boodschappen doen en door het benadrukken van de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de sfeer. Bijvoorbeeld: 'Ik vind het heel vervelend als jullie steeds ruzie maken. Ik kan mijn hoofd er dan niet meer goed bijhouden. Kunnen we samen eens kijken hoe we dat op kunnen lossen?' Door kinderen van jongs af aan voor te houden dat de sfeer op de groep een gezamenlijke verantwoordelijkheid is en door hen de instrumenten te geven om de sfeer te bewaken, leren zij ook hoe zij daar in andere omstandigheden mee om kunnen gaan. Je kunt er bijvoorbeeld een gewoonte van maken regelmatig met elkaar te praten over de sfeer op de groep en het omgaan met elkaar, over het waarom van regels en gebruiken en welke zij belangrijk vinden.

Je hebt nu al veel handvatten gekregen om de morele ontwikkeling van kinderen te begeleiden. In de volgende paragraaf geven we nog meer aandachtspunten en tips.

5 De begeleiding

Zowel Kohlberg, Lickona als Els Lodewijks Frenken geven richtlijnen en aandachtspunten voor de morele opvoeding. We gaan eerst in op de voorwaardenscheppende waarden voor de morele opvoeding van Els Lodewijks Frenken. Daarna geven we nog aandachtspunten bij de ontwikkelingsfasen van Lickona.

Begeleiding:

- voorwaardenscheppende waarden
- aandachtspunten per fase

4

5.1 Voorwaardenscheppende waarden

Je kunt de morele opvoeding vormgeven door in de opvoeding een aantal belangrijke waarden bewust hoog te houden. Els Lodewijks-Frenken noemt de volgende waarden.

Voorwaardenscheppende waarden:

- respect
- liefde
- geduld
- geestkracht
- rust
- orde
- zelfinzicht
- innerlijke rust
- bescheidenheid

5

Het in de praktijk zichtbaar maken, voorleven en overdragen van deze waarden is de verantwoordelijkheid van de opvoeder. Het is een eenzijdige verantwoordelijkheid van de opvoeder naar de kinderen. De kinderen hebben hier geen verantwoordelijkheid in naar

de opvoeders. Je bent zowel impliciet als expliciet met morele opvoeding bezig. Het zelf in praktijk brengen (voorleven) van morele waarden is impliciet. Het praten over normen en waarden en het handhaven van regels zijn bijvoorbeeld expliciete acties.

Respect

Een kind dat niet respectvol wordt behandeld, zal het moeilijk vinden zelf mensen met respect te behandelen. Zelfrespect ontwikkelt het door de houding van de opvoeders naar hem en anderen toe. Sta daarom stil bij hoe respectvol jijzelf met anderen omgaat. Praten over mensen die er niet bij zijn, getuigt bijvoorbeeld niet van respect. Dat wordt gemakkelijk een gewoonte die van opvoeders op kinderen overgaat.

Een kind kan geen respect voor anderen ontwikkelen als het geen respect voor zichzelf heeft. Zie het kind als een waardevol en authentiek (oorspronkelijk en echt) mens. Besef dat jij degene bent die allerlei verwachtingen van het kind heeft, eisen en gevoelens naar het kind heeft en dat jij bepaald gedrag gewenst of ongewenst vindt. Verdiep je in het karakter en de beweegredenen van kinderen en sluit daarbij aan. Zorg ook dat je met alle kinderen even respectvol omgaat, ook al begrijp je sommige kinderen minder goed en mag je misschien bepaalde kinderen meer dan andere. Houd een bepaalde afstand en laat je niet door je voorkeuren of afkeuren leiden. Dat helpt je om elk kind respectvol te begeleiden.

Liefde

Met liefde bedoelen we hier niet het gevoel dat we hier normaal onder verstaan. We verstaan er in dit kader onder dat de opvoeders een houding hebben die onbaatzuchtig is, zorgzaam, betrokken en toegewijd. Met onbaatzuchtig bedoelen we dat je niet op 'eigen gewin' uit bent en dat je je ervan bewust bent dat het niet om jou gaat. Je bent puur gericht op wat goed is voor het kind en op zijn ontwikkeling. Het betekent ook dat je je niet door eventuele gevoelsmatige voorkeuren laat leiden. Je hoeft die gevoelens niet te ontkennen, maar je overstijgt ze. Je stelt niet je eigen behoeften centraal maar bent gericht op de behoeften van het kind. Het niet altijd centraal stellen van je eigen behoefte, is een waarde die je op deze manier goed kunt voorleven.

Tegelijkertijd leer je het kind ook rekening te houden met jouw behoeften. Want dat is uiteindelijk het doel: het kind kan rekening houden met de behoeften van anderen. Je hoeft jezelf dus niet helemaal weg te cijferen. Als jij hoofdpijn hebt, kan het kind leren rekening met jou te houden. Als jij hebt laten zien dat je liefdevol en zorgzaam voor het kind bent, zal het kind dat naar jou toe ook laten zien.

Geduld

Geduld hebben met kinderen betekent dat je de tijd voor hen neemt en rust creëert. Bij de morele opvoeding betekent het ook dat je niet onmiddellijk resultaat wilt zien. Morele waarden als eerlijkheid en verdraagzaamheid ontwikkelen zich gaandeweg. Soms blijkt pas veel later dat een kind daadwerkelijk iets geleerd heeft. Maar een garantie heb je nooit. Je leert een kind bijvoorbeeld zich aan de regels te houden. Tegelijkertijd moet je weten dat het dat dus niet altijd zal doen. Dan moet je dus geduldig zijn en blijven voorleven, uitlegen en controleren.

Geestkracht

Onder geestkracht wordt verstaan dat je meer energie hebt dan de kinderen. Je hebt meer energie nodig omdat je de verschillende situaties moet kunnen hanteren en het kind ervan moet kunnen laten leren. Jouw geestkracht en energie om door te gaan, motiveren het kind hetzelfde te doen. Het zal daardoor gemakkelijker leren: uitdagingen aangaan, onderzoeken en zelfstandig worden. Iedere dag weer heb je geestkracht nodig om kinderen aan te moedigen, eisen te stellen en grenzen te stellen. Jouw geestkracht stelt je ook in staat om plezier in je werk te houden en er steeds nieuwe uitdagingen in te zien.

Rust

Rust betekent dat je de tijd neemt voor kinderen. Je plant niet alles vol. Je hebt tijd nodig om op situaties die uitnodigen tot morele opvoeding in te springen en er iets waardevols van te maken. Kinderen hebben rust nodig om situaties te kunnen hanteren en energie over te houden voor anderen. Teveel onrust betekent dat kinderen moeite hebben zich staande te houden. Ze raken overprikkelt en nemen ter zelfbescherming een overlevingshouding aan. Daardoor zijn ze alleen gericht op zichzelf en leren niet om rekening te houden met een ander.

Je zorgt dat je de rust hebt na te denken over situaties die zich voordoen en er met de kinderen over te praten. Je stelt eventueel grenzen en legt deze uit. Je onderzoekt samen met hen andere mogelijkheden en je reikt hen nieuwe kennis en vaardigheden aan. Je geeft kinderen de gelegenheid mee te denken en eventueel even tot rust te komen of afstand te nemen. Je houdt een vinger aan de pols of het kind er ook daadwerkelijk van leert of dat het nog vragen heeft.

Orde

Onder orde verstaan we in dit kader ‘structuur’. Het gaat bijvoorbeeld om regels, gebruiken, de dagindeling en de afwisseling van drukkeren en rustiger activiteiten. Het is belangrijk dat de basis een vaste structuur is die het kind zekerheid, duidelijkheid en veiligheid geeft. Vanuit die veiligheid en duidelijkheid krijgt het dan de rust en energie die nodig is om met de morele ontwikkeling bezig te zijn.

Zelfinzicht

Zelfinzicht betekent voor jou als opvoeder dat je inzicht hebt in hoe je tegen kinderen aankijkt (jouw kindbeeld) en in hoe jij als opvoeder bent en handelt. Je kunt bijvoorbeeld een romantisch kindbeeld hebben. Dan vind je kinderen lief, spontaan, onschuldig of echt. Je kunt ook een emancipatoire kindbeeld hebben. Dan zie je kinderen als zelfstandige personen op weg naar de volwassenheid en je leert hen bijvoorbeeld op te komen voor zichzelf.

Je hebt inzicht nodig in jouw behoeften die meespelen om dit vak te kiezen. Wil je bijvoorbeeld graag met kinderen werken omdat je ze zo lief vindt of omdat je er zo jezelf bij kunt zijn? Deze, op zich heel begrijpelijke en waardevolle, behoeften kunnen de opvoeding in de weg staan. Dat is bijvoorbeeld het geval als je er bij een ruzie alleen voor kiest de kinderen te troosten en te vermanen omdat je gevoel je dat ingeeft of omdat je graag kinderen troost. Je mist dan de kans een kind te ondersteunen bij het zelf leren oplossen van problemen. Je zou immers ook met hen kunnen praten. Je kunt hen helpen te verwoorden wat er aan de hand is, vragen stellen over wat zij gedaan hebben en erbij voelen, meedenken, hen na laten denken over mogelijke oplossingen en keuzes leren maken. En je kunt hen leren te kijken naar wat hun handelen bij andere kinderen teweegbrengt. Zo krijgen kinderen inzicht in zichzelf en in anderen.

Innerlijke rust

Innerlijke rust is de bodem waarop geestkracht en vitaliteit floreren. Heb je geen innerlijke rust dan is het moeilijk om je open, rustig en met overgave op de kinderen te concentreren. Wat je zelf in je opvoeding en je verdere leven ervaren hebt, werkt door in je houding als opvoeder. Problemen in je jeugd of privéproblemen nu kunnen invloed hebben op je werk, je houding en je relatie met de kinderen. Het is niet gemakkelijk om grote problemen even te vergeten en je aandacht open en met de nodige rust op de kinderen te richten. Het is ook niet goed om op het moment dat je grote problemen hebt, te doen alsof er niets aan de hand is. De kans dat je opbrandt, is dan groot. Je kunt er beter alles aan doen om je problemen te verwerken en je innerlijke rust te herwinnen. Leg intussen wel kort aan de kinderen uit wat er met je is zodat zij er gerust op kunnen zijn dat het niet aan hen ligt.

Bescheidenheid

Zelfinzicht en innerlijke rust zijn eigenschappen die je niet zomaar hebt, maar die je in de loop der jaren verwerft. Als jonge beroepsbeoefenaar ben je daar nog volop mee bezig. Je moet jezelf die kans ook geven, anders ga je jezelf overschatten, krijg je teveel pretenties of ga je het moeilijk vinden je eigen falen of leerpunten onder ogen te zien. Daarom past bescheidenheid.

5.2 Aandachtspunten per fase

In paragraaf 4.2 heb je gezien hoe Lickona de morele ontwikkeling in 5 fasen indeelt van nul jaar tot de volwassenheid. Aan de hand van deze fasen geven we nog enkele aandachtspunten en tips voor de begeleiding.

Lickona zegt dat je ruwweg op twee manieren op de morele ontwikkeling kunt inspelen:

- meegaan met de ontwikkeling;
- het morele denken zoveel mogelijk stimuleren.

Meegaan met de ontwikkeling betekent dat je je aanpak afstemt op het niveau, taalgebruik en wereldbeeld van het kind. Het stimuleren betekent bijvoorbeeld dat je de zienswijzen van het kind ter discussie stelt en het tot een andere denkwijze probeert te stimuleren. Beide benaderingen zijn volgens hem waardevol. Bij de behandeling van de verschillende fasen wordt dit onderscheid daarom steeds gemaakt.

Fase 0

Baby's leren al over goed en kwaad. Zij ervaren dat als lust en onlust. Ze voelen zich prettig (een gevulde buik) of onprettig (hongergevoel). Peuters leren regels en grenzen kennen, goedkeuringen en afkeuringen, gehoorzamen en reageren op aanwijzingen: 'geef je bordje maar even aan'. Ze leren hoe ze aan de behoeften van anderen tegemoet kunnen komen en aan die van henzelf.

Kinderen zijn tot vier jaar egocentrisch. Ze stellen zichzelf en hun verlangens centraal. Op deze leeftijd wil een kind iets en snapt nog niet dat die wens niet altijd in vervulling kan gaan. Ze experimenteren graag en laten zich gelden. Oudere kinderen in deze leeftijdsfase begrijpen morele normen die net iets hoger liggen dan hun eigen normen. Als de verlangens niet strijdig zijn met die van andere kinderen kunnen zij ook begrip tonen en hulp aanbieden. Individuele verschillen in sociaal moreel gedrag zijn al zichtbaar.

Meegaan met de ontwikkeling betekent in deze fase dat je:

- beseft dat alles maar een fase is en weer overgaat;
- kinderen zoveel mogelijk zelf laat kiezen;
- zoveel mogelijk conflicten uit de weg gaat;
- er rekening mee houdt dat het kind er iets bij wil winnen en het op een positieve manier stimuleert: 'Als je opgeruimd hebt, mag je buiten gaan spelen';
- regelmatig iets leuks met het kind doet zodat de relatie goed blijft.

Stimuleren in deze fase betekent dat je:

- regels en grenzen stelt en begrijpelijk maakt en ze handhaaft (straffen en belonen);
- grenzen stelt aan grof taalgebruik zoals het gebruik van bijvoorbeeld vieze woorden en vloeken;
- stimuleert dat het kind redelijke argumenten gaat gebruiken voor zijn wensen en dus niet: 'ik ben eerst want ik ben groter';
- het kind een verantwoordelijke rol en taken geeft op het eigen niveau en waarbij het iets voor anderen doet;
- je waardering laat merken als het goed gaat;
- respect toont, eerlijk en rechtvaardig bent en daarover met het kind praat;
- sociale contacten stimuleert zodat zij minder egocentrisch worden (bijvoorbeeld leren geven en nemen);
- het kind met behulp van spelletjes leert zich aan regels te houden.

Fase 1: 4-7 jaar

Vanaf vier á vijf jaar verandert het denken van een kind volledig. Een kind van 5 á 6 jaar vindt het heel normaal dat er regels zijn en dat het moet gehoorzamen aan volwassenen. Het kind kan zich in deze fase goed aanpassen, is gehoorzaam en gewillig. Het kan zich in het standpunt van een ander verplaatsen. De mening van de volwassene vindt het de enige juiste mening. Het respecteert je gezag en wil straf vermijden. Het kind klikt veel doordat het denkt dat de volwassenen de enigen zijn die kunnen oordelen. Het kan niet goed aan twee dingen tegelijk denken. Als er geen volwassenen in de buurt zijn, houdt het zich vaak niet aan regels. Het heeft nog geen grote zelfcontrole.

Meegaan met de ontwikkeling betekent in deze fase dat je:

- leiding aan het kind geeft omdat het zelf weinig zelfcontrole heeft;
- regels en grenzen stelt om orde en structuur aan te brengen;
- een beroep doet op zijn overtuiging jou te gehoorzamen;
- waardering geeft voor gewenst gedrag en goede manieren.

Stimuleren in deze fase betekent dat je:

- hogere morele normen introduceert waardoor het meer inzicht in de achtergronden verwerft;
- waarden bijbrengt die duidelijk maken dat bepaalde dingen verkeerd zijn en uitlegt waarom;
- het kind als persoon behandelt waardoor het begrijpt dat wederzijds respect belangrijk is.

Fase 2: volgende jaren basisschool

Kinderen worden op deze leeftijd onafhankelijker. Ze vinden het belangrijk dat ieder een eigen standpunt heeft en eigen ideeën. Anderen worden behandeld zoals zijzelf behandeld worden en ze betalen met gelijke munt terug. Ze vinden dat kinderen ook rechten hebben en stellen vraagtekens bij het gezag van opvoeders. De relaties met volwassenen zien ze als zakelijke transacties: 'Ik doe wat je zegt omdat je dan aardig voor me bent.' Zij hanteren de weegschaal die bij Kohlberg genoemd is: voor wat hoort wat, wat krijg ik ervoor terug als ik iets voor jou doe. Ze denken nu ook wel eens onaardig over andere kinderen en de opvoeders. Ze hebben een strikt gevoel voor een eerlijke verdeling en vergelijken zichzelf voortdurend met anderen. Ze vinden het echter geen probleem om te liegen en bedriegen, zolang het maar niet opgemerkt wordt.

Meegaan met de ontwikkeling betekent in deze fase dat je:

- begrip hebt voor het recht om tegen te spreken dat voortkomt uit het rechtvaardigheidsgevoel;
- gebruik te maken van het 'voor wat hoort wat principe': 'Als jij voor mij even opruimt, help ik jou straks met die puzzel';
- onderhandelt en zoekt naar oplossingen die beide partijen recht doet.

Stimuleren in deze fase betekent dat je:

- hen niet op rechtvaardigheidsgevoel maar op hun gevoelens van genegenheid aanspreekt;
- de sensitiviteit voor de gevoelens van anderen helpt ontwikkelen;
- hen leert hun gedrag meer op jouw verwachtingen af te stemmen dan op het krijgen van een beloning of het vermijden van straf, bijvoorbeeld door een positieve relatie met hen op te bouwen;
- het groepsgevoel bevordert;
- hen leert ook iets voor anderen buiten de groep te doen;
- zelf het goede voorbeeld geeft.

Fase 3: laatste jaren basisschool en eerste jaren daarna

Kinderen in deze fase hechten veel waarde aan wat anderen van hen denken. Zij hebben zich een beeld gevormd van wat een goed mens is en proberen daarnaar te leven. Zij beseffen dat ze zelf ook aardig moeten zijn als ze willen dat anderen aardig voor hen zijn. Ze willen graag aan de verwachtingen van anderen voldoen en stellen zich belangstellend en coöperatief (samenwerkend) op. Ze doen vaak iets alleen maar omdat leeftijdgenoten het ook doen. Dat heeft ook een negatieve kant; ze doen dingen omdat ze de verleiding niet kunnen weerstaan. Daarnaast zijn ze vergevingsgezinder en flexibeler in hun morele oordelen. Vóór de puberteit zijn ze gemakkelijk in de omgang. In de puberteit zijn de moeilijker, onzekerder, hebben kritiek op anderen maar zijn afhankelijk van de goedkeuring van de leeftijdgenoten (peer group). Het geweten vertoont nog zwakke plekken.

Meegaan met de ontwikkeling en stimuleren betekent in deze fase dat je:

- een positieve relatie met het kind onderhoudt en voor een hecht groepsleven zorgt (spreek hun taal, los problemen op, onderhoud het contact, help met de ontwikkeling van de eigen identiteit);
- helpt bij de ontwikkeling van een positief zelfbeeld (liefdevolle, standvastige en respectvolle benadering, kinderen niet met elkaar vergelijken, kinderen gelijk behandelen, stimuleer vriendschappen, help interesses en talenten ontplooiën, help hen anderen niet af te kraken);
- morele waarden bijbrengt, met name onafhankelijkheid;
- evenwicht zoekt tussen zelfstandigheid en controle (baseer je gezag op genegenheid, zeg zoveel mogelijk ja, maar zeg nee als het moet, onderken het verlangen naar grotere zelfstandigheid, pas je controle aan de behoeften van het kind aan, manipuleer niet met destructieve schuldgevoelens, beïnvloedt op een indirecte manier).

Fase 4: wat oudere pubers

Wat oudere pubers ontwikkelen een meer onafhankelijke visie. De invloed van leeftijdgenoten wordt minder en de eigen verantwoordelijkheden en verplichtingen komen daarvoor in de plaats. Ze ontwikkelen een levensfilosofie die antwoord geeft op hun vragen. Ze beseffen dat het niet alleen om de vriendengroep gaat en de familie, maar dat er een grotere samenleving is en anderen waar zij zich om moeten bekommeren. Dat wil niet zeggen dat zij achter alles in die samenleving staan. Zij kijken daar kritisch naar en kunnen ideeën ontwikkelen die anders zijn dan de gangbare ideeën in de samenleving. Maar een goed mens komt zijn verantwoordelijkheden voor de samenleving na en werkt daarbij samen met anderen. Al was het alleen maar om zijn zelfrespect te behouden.

Stimuleren van de ontwikkeling in fase 4 betekent dat je:

- de ontwikkeling van het eigen geweten bevordert, gebaseerd op zelfrespect en sociaal verantwoordelijkheidsbesef;
- het bewustzijn ontwikkelt dat het kind deel uitmaakt van het sociale systeem en dat dit verplichtingen met zich meebrengt (stimuleer de belangstelling voor de wereld om hen heen, bespreek morele en sociale vraagstukken);
- initiatieven om sociaal relevante ervaringen op te doen stimuleert en steunt (baantje, vrijwilligerswerk, hulp, politieke activiteiten, verenigingsleven);
- stimuleert om doelen voor de toekomst te stellen;
- het bewustzijn van wat er in de samenleving leeft, stimuleert;
- duidelijk maakt dat het belangrijk is een opleiding te kiezen of een werkgever die ook aandacht heeft voor de morele ontwikkeling.

Fase 5: jongvolwassenen

Jongvolwassenen bevinden zich in de fase van het principiële geweten. Bij hen wordt de redenering dat het systeem het belangrijkste is en het individu ondergeschikt daaraan is, omgedraaid. In hun ogen is het systeem er voor de leden. Een systeem moet de leden beschermen en geen rechten van individuen schenden. Het sociale geweten van de jongvolwassene is echter groot. Dat stelt hem in staat om van buitenaf naar de sociale systemen te kijken. Een volwassene die deze fase heeft bereikt, stelt zichzelf vragen als: wordt de welvaart rechtvaardig verdeeld en toon ik respect voor anderen? Jongvolwassenen leggen hun waarden niet aan anderen op. Zij gaan ervan uit dat iedereen respectvol met elkaar omgaat en elkaar als gelijkwaardig behandelt. Niet alle volwassenen bereiken deze vijfde fase.

Stimuleren in deze ontwikkelingsfase betekent dat je:

- ervoor zorgt dat zij de rechten en waarden als individu respecten (mening uitspreken, vrijheid geven om zich tot een zelfstandig individu te ontwikkelen, rechtvaardig en redelijk zijn);
- zelf respect toont door ze een stem te geven en niet al te toegeeflijk of verstikkend te zijn;
- zelf moreel verantwoord denkt en handelt;
- gesprekken met hen voert die helpen om moreel verantwoord te leren denken (over situaties waarin individuele rechten geschonden zijn, verschillende visies, belang van zelfstandig leren denken, verschillende en zeer uiteenlopende waarden);
- benadrukt dat moreel gedrag soms moeilijk is en dat je daar wel eens strijd voor moet leveren met jezelf.

Het doen van spelletjes kan goed helpen bij de morele ontwikkeling omdat het kind leert zich aan de regels van het spel te houden. Niet omdat dat moet, maar omdat dat het spel mogelijk en leuk maakt. Het kind leert op zijn beurt te wachten en een ander ook de winst te gunnen.

Zet kinderen niet te vaak achter de computer of de tv. Het geeft erg veel prikkels en het kind kan dan niet tot rust komen. Gewoon ‘hangen op de bank’ hoeft niet negatief te zijn. Een kind kan die tijd goed gebruiken om dingen op zich in te laten werken, ze te verwerken en nieuwe energie en ideeën te krijgen.